

**APROXIMACIÓ A LES FORTIFICACIONS
DE TARRAGONA EN ÈPOQUES MODERNA
I CONTEMPORÀNIA.
EXCAVACIONS EN EL SECTOR
«CASTELL DEL REI-BALUARD DE CARLES V»**

1. INTRODUCCIÓ

La història de les fortificacions de la ciutat de Tarragona d'èpoques moderna i contemporània ha estat, en la majoria dels casos, tractada com a aspecte complementari inserit en treballs referents a la història de la ciutat (Magriñà 1901; Alegret 1911; Recasens 1965; Buigues 1987; Dupré/Massó/Palanques/Verduchi 1988, per citar-ne només uns quants), en obres de geografia general (*Diccionario* 1833; Madoz 1849; Morera 1910) o en treballs dedicats a l'evolució de l'urbanisme de Tarragona (Aresté 1982). Entre els pocs estudis de caire monogràfic destaquen els treballs de Camino (1861/1925) i de Morera (1919), el capítol dedicat a les fortificacions en l'obra de A. de Palma sobre els carrers de Tarragona (Palma 1956), l'avenç que dóna J. Sánchez Real (1986, 25-44) i una darrera síntesi referent a l'època medieval (Riu 1987), pel component diacrònic que introdueixen.

És evident que caldrà aprofitar d'una forma més exhaustiva la importantíssima informació documental que encara és al nostre abast, ja sigui escrita o gràfica. La publicació paulatina —a hores d'ara, només encetada— de les actes municipals tarragonines permetrà conèixer a bastament les notícies i referències històrico-toponímiques de les defenses medievals —que siguin posteriors a 1358, el primer any conservat de les actes municipals—, modernes i contemporànies de la ciutat, especialment interessants en moments difícils per a Tarragona a causa dels successius conflictes bèl·lics i setges o en èpoques d'epidèmies. De gran valor són, també, els documents gràfics —especialment els de caire militar— conservats en diferents

arxius de l'Estat espanyol (l'Arxiu General de Simancas o el Servicio Histórico Militar, entre d'altres menys importants) o tarragonins (Arxiu Històric Arxidiocesà, Reial Societat Arqueològica, etc.), a més dels ja publicats en obres diverses –amb exemplars originals sovint de difícil accés, com els plànols i vistes publicats per Beau-lieu, Flórez, Suchet, etc.– o els recuperats en els últims anys mitjançant edicions monogràfiques (Gabriel/Hernández 1985; Negueruela 1985 o l'excel·lent reproducció de dibuixos del cinc-cents de Wyngaerde –Kagan 1986–).

2. EL SECTOR «CASTELL DEL REI-BALUARD DE CARLES V»

Els treballs d'excavació i estudi de l'anomenada Capçalera del Circ, realitzats pel Taller Escola d'Arqueologia, afecten un sector de les fortificacions de la ciutat que resumeix la seva història des del segle II aC fins al moment en què perd definitivament el seu caràcter de plaça forta (1868). Són dos mil anys d'història, sovint violenta, evidenciats en successius llenços defensius, els processos de reparació i de substitució dels quals descriuen els principals esdeveniments bèl·lics viscuts per Tarragona, units lògicament a l'evolució de les tècniques de setge i de defensa d'una ciutat.

En el sector comprès entre el Castell del Rei i el Baluard de Carles V trobem, en primer lloc, la muralla romana del segle II aC, condicionant de forma definitiva el traçat de les estructures defensives d'aquest sector de la ciutat, seguida de la muralla de Pere III amb la Torre de les Monges (segle XIV), el baluard de Carles V (segle XVI) i diversos baluards construïts i reformats al llarg dels segles XVII, XVIII i XIX. L'anàlisi estructural d'aquestes restes i la confrontació de les dades arqueològiques amb la documentació històrica han aportat noves dades per al coneixement de l'evolució de les fortificacions de la nostra ciutat (Figs. 1, 2 i 3).

2.1. Els precedents antics i medievals

L'origen de les fortificacions de Tarragona correspon al circuit emmurallat d'aparell ciclopi i provist de torres quadrangulades de carreus (Serra Vilaró 1949) construït a principis del segle II aC (Sánchez Real 1986, 103; Hauschild 1988, 15) ocupant la part més

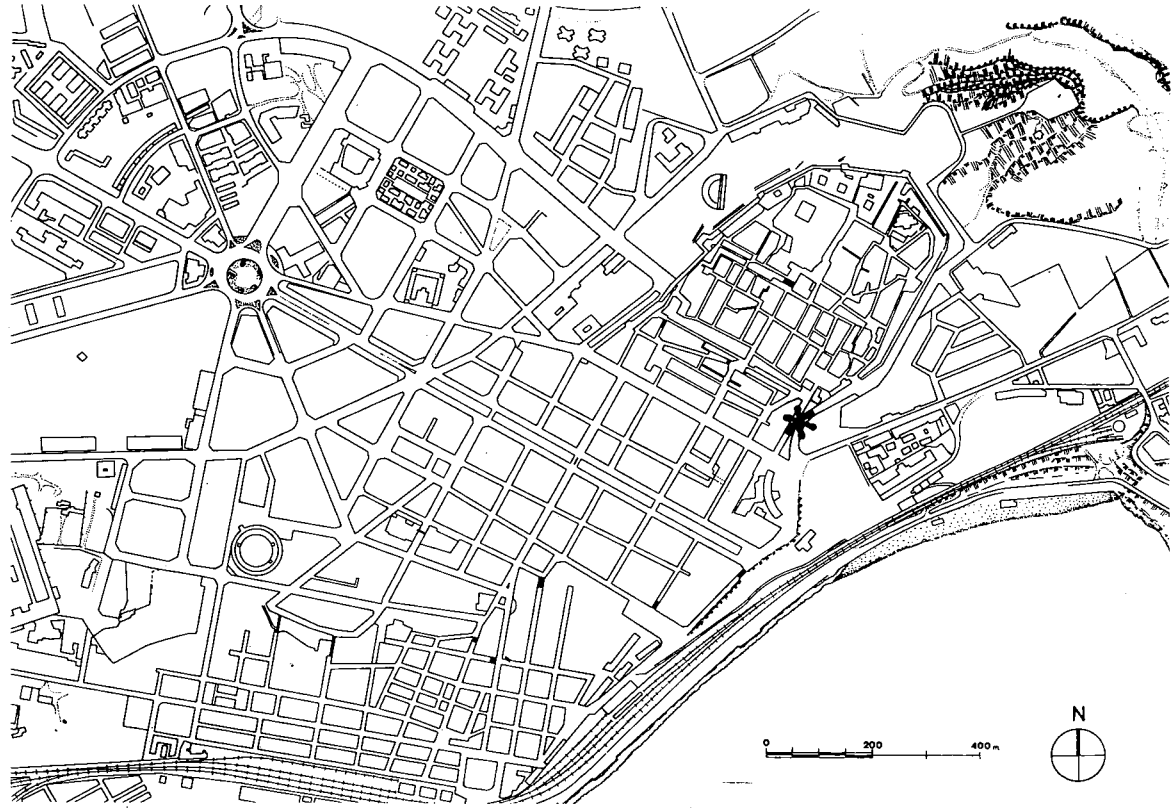

Figura 1. Planta de situació del sector en la trama urbana moderna de la ciutat.

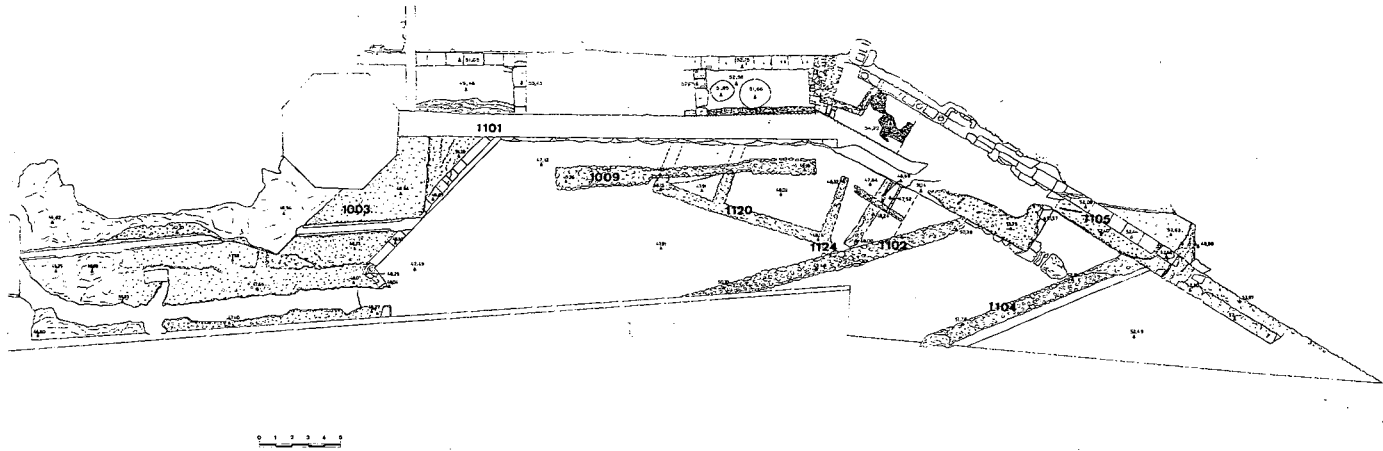

Figura 2. Planta de les restes aparegudes en el sub-sector «Baluard de Carles V - Porta Triumphalis», amb la numeració de les unitats estratigràfiques citades en el text.

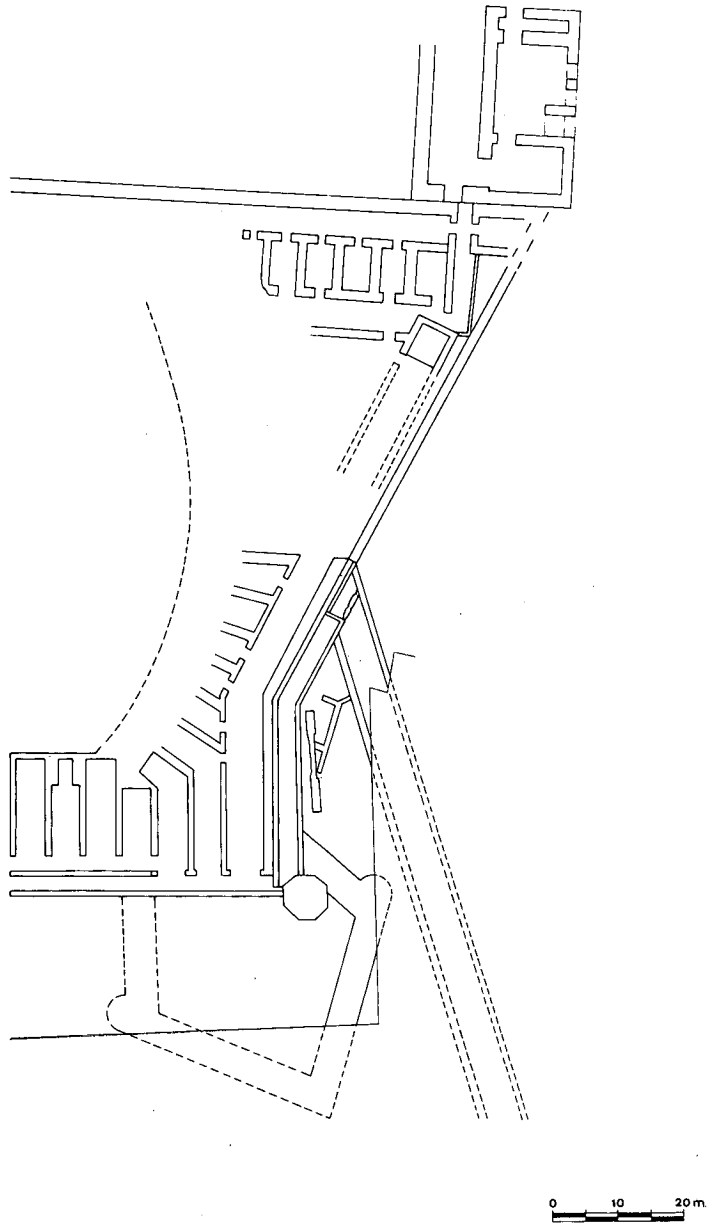

Figura 3. Planta esquemàtica de les estructures existents en el sector «Baluard de Carles V - Castell del Rei».

elevada del turó tarragoní que, exceptuant el vessant nord/nord-est –abrupte i escarpat– baixa suaument fins a nivell de mar, especialment el costat de migdia (Recasens 1966, 34). Aquest primer recinte es veié transformat, ja a la segona meitat del segle II aC, amb el re-creixement dels llenços de muralla i amb l'ampliació substancial del seu perímetre (Aquilué/Dupré 1986), establint-se, probablement, els límits físics del nucli urbà romà.

Aquesta segona muralla es troba documentada en el sector que ens ocupa. Està construïda sobre un sòcol de grans megàlits units en sec amb l'ajut de tascons; els paraments estan formats per carreus isòdoms fins assolir una alçada de 7 m. L'amplada de la muralla és de 6 m i l'interior de la mateixa està reomplert en la part baixa amb pedra petita i en la resta amb tovots.

La muralla s'estén des de la Part Alta, passa per sota de l'angle sud de l'anomenat Pretori i, després de fer un gir de 35°, es dirigeix cap el sud-oest. Poc és el que sabem de la muralla romana al sud de la Rambla Vella. Limitat és el coneixement que tenim de les transformacions sofertes per les estructures defensives de Tarragona en època alto-imperial; les dades que tenim es refereixen bàsicament a la urbanització monumental de l'interior del recinte urbà. A finals del segle I dC va acabar la construcció del gran complex provincial i del circ annex, la capçalera del qual recolzava en el recinte emmurallat republicà; una porta (*porta triumphalis*) s'obria en el punt de contacte entre la muralla i l'eix longitudinal del circ. La façana del circ, a sud-oest, limitava amb el nou traçat urbà de la Via Augusta que arrencava en una porta situada a sota d'on, més tard, s'aixecaria la Torre de les Monges (Dupré/Massó/Palanques/Verduchi 1988, 46-47) (Fig. 4).

Pel que fa a l'Antiguitat tardana, l'única dada disponible ens la proporciona l'existència de diversos nivells arqueològics a l'interior de les torres de Minerva i del Seminari, estructures construïdes en època tardo-republicana (Hauschild 1988, 11-38). És evident, però, que en aquesta època hi ha transformacions urbanístiques substancials i que la població de Tarragona abandona les que durant l'Alt Imperi havien estat les zones d'hàbitat per a cercar resguard en la part més alta del turó –ocupada des d'època flàvia pel Fòrum provincial–, que ofería unes majors possibilitats defensives. De fet, l'arqueologia ens mostra diverses evidències de les transformacions sofertes per aquest sector de la ciutat al llarg del segle V dC (TED'A 1989).

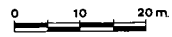
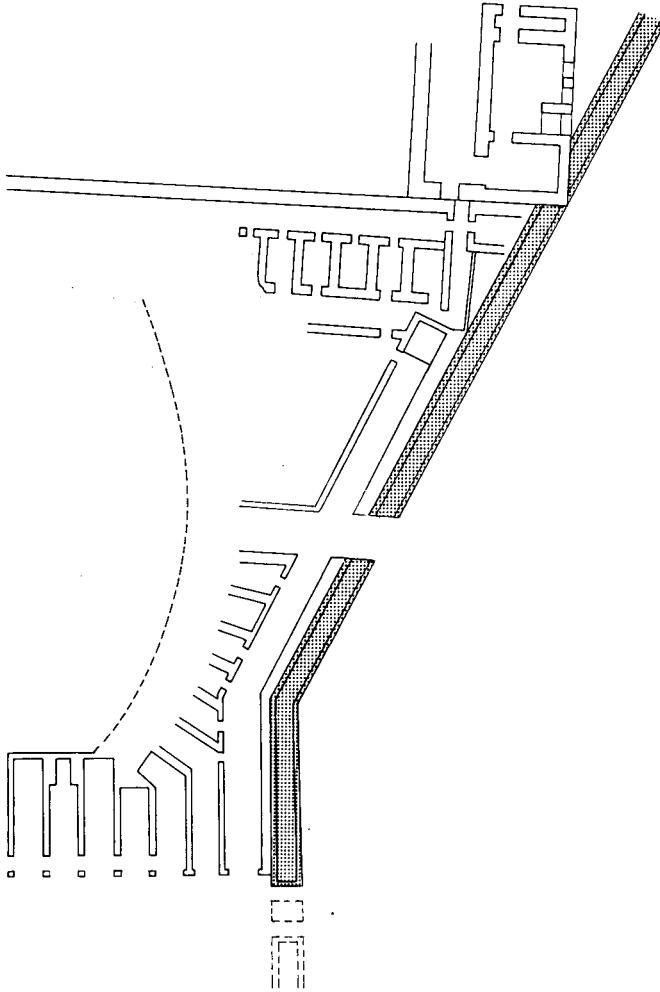

Figura 4. El sector a l'època romana alto-imperial (s. II dC), amb la muralla, el Circ i la porta de la Via Augusta.

Després del parèntesi de l'època musulmana, durant la qual la ciutat fou objecte d'una ocupació dispersa (que no ha deixat rastre arqueològic apreciable) sobre un camp de ruïnes monumentals, el nucli urbà torna a renéixer amb la restauració cristiana.

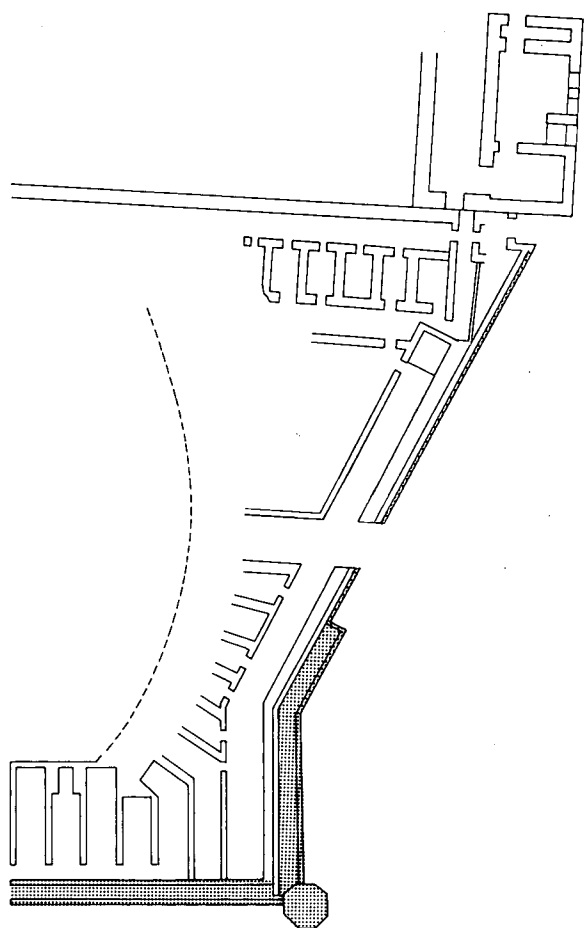
En el segle XII, l'anomenat *Mur Vell* (cordó emmurallat heretat d'època romana que encerclava la part alta de la ciutat) es tanca per la banda meridional amb un llenç de muralla (*Mur del Corral*) que enllaçava les torres del *Castell del Rei* (o «*Pretori*») i de l'*Antiga Audiència*, i en el qual s'obria una porta (*Portal de N'Olivera*) flanquejada per dues torres de planta quadrada. És el que anomenarem aquí primer recinte emmurallat o fortificat.

Aquest primer recinte s'amplia, en la segona meitat del segle XIV, amb la construcció d'un nou tram de muralla (el *Mur Nou* o «*Muralleta*»), adossat a la façana meridional del Circ (citats en els textos medievals com el *Corral*), refent, com a tancament occidental i oriental, la continuació de les muralles romanes vers el sud. Aquesta ampliació del perímetre fortificat de la ciutat –segon recinte emmurallat– estava flanquejada en els angles per dues torres de planta octogonal (la Torre de les Monges al sud, i la Torre de Miralcamp o «*Grossa*» al sud-oest) (Fig. 5).

En un recent article (TED'A, en premsa) ens hem ocupat de l'evolució de les defenses de la ciutat entre els segles XII i XIV, remarcant la importància decisiva de les restes monumentals d'època romana, encara dempeus, per a entendre el traçat de les construccions posteriors.

En el sector que ens ocupa, entre els segles XII i XIV, es va procedir a la transformació de l'angle sud-oriental del circ romà, construint-se una nova sala a l'interior del farciment de la muralla romana. Aquesta nova sala tenia una entrada monumental, amb un arc apuntat d'alçada similar als de la façana del circ. Per a la seva construcció es va buidar completament el reompliment de tovots de la muralla, aprofitant-se com a nivell de circulació la base de pedres que farcia la seva part baixa. També es va desmuntar bona part del parament interior de la muralla (fins a la nova cota d'ús) i els tirants, també de carreus, que hi ha al seu interior.

Aquesta nova sala fou paredada en un moment indeterminat dels segles XII-XIII i provista d'una espitllera al centre del paredat de l'arc. El conjunt va quedar amortitzat amb la construcció de la Torre de les Monges, just davant de l'accés a aquesta sala, formant

0 10 20 m.

Figura 5. El sector a les darreries del segle XIV. Construcció de la muralla medieval aprofitant les restes de la façana del Circ romà.

part de la muralla de Pere III, la qual utilitzà la façana meridional del circ com a parament interior (TED'A, en premsa).

Les fonts documentals ens parlen també de la realització d'obres en les muralles i la Torre Grossa (1440), d'una reforma d'aquesta torre (1446-1447) i, a més, del fet que —durant la guerra civil catalana— les tropes de Joan II que assetjaren la ciutat (1462) van atacar la Torre Grossa des del convent dels Franciscans i la Torre de les Monges des del convent de Santa Clara (Zurita 1977, 429; Carreras 1905, 562-563; Morera 1910, 120-121; Cortiella 1984, 352). A les tasques de prevenció d'aquest setge (vegeu Cortiella 1984, 350-351) o a la reparació dels seus efectes correspon, probablement, l'aixecament d'un nou llenç (UE 1101) que tancava l'espai comprès entre l'angle de la muralla romana i la Torre de les Monges. El parament exterior de carreus de la muralla romana fou desmuntat completament i, sobre el sòcol de megàlits, s'aixecà un nou llenç realitzat, en part, amb carreus romans reaprofitats. Aquests carreus estan lligats amb morter i estan travats per palets de riu que fan la funció de tascons.

Les excavacions, actualment en curs, en aquest sector han permès documentar una sèrie d'estructures associades a un tram de mur que se superposa al parament exterior de la muralla romana, entre l'angle d'aquesta muralla i la *Porta Triumphalis*. Aquest mur i les estructures que s'hi relacionen estan tallades per la rasa de fonamentació del llenç del segle XV, anteriorment citat, i, per tant, en són anteriors.

2.2. Els segles XVI i XVII

La situació d'inseguretat provocada pels pirates berberiscs farà necessària tota una sèrie de mesures defensives, al llarg del segle XVI. Des de 1524, són relativament freqüents les resolucions consolars que assenyalen la necessitat d'adobar les muralles i de fer baluards (Palma 1956, 40-41). La visita de Carles V i del seu hereu Felip a Tarragona, l'any 1542, probablement incità al desenvolupament d'aquestes fortificacions (Camino 1925, 124; Sánchez Real 1986, 38-39).

L'angle sud-oriental del recinte fortificat, flanquejat com ja hem dit per la Torre de les Monges, es reforçà a mitjan segle XVI amb la construcció del Baluard del Rei o de Carles V, originalment anomenat de Santa Clara. No hem de confondre, però, aquest baluard amb l'homònim que es bastirà a final segle XVI més al sud (el

primer davant i el segon a sota del convent). Tot i que Salvat i Bové (1961, 18, nota 4) data la construcció del Baluard de Carles V l'any 1551, no hem pogut contrastar la fiabilitat d'aquesta dada (v. Camino 1925, 125, sobre obres en 1552). Consta que el 1545 ja s'hi treballava (Serra Vilaró 1936, 119-120), i el 1563 ja estava enllestit (segons els dibuixos coetanis de Wyngaerde). A. de Palma (1956, 67) relaciona l'enderroc parcial del convent amb la fortificació ordenada pel Cardenal Cervantes i, en un altre lloc (Palma 1956, 67-69), reproduceix una carta adreçada pel procurador del Monestir de Santa Clara, Josep Creus, a l'Ajuntament de Tarragona (1793), on manifesta que «... el fuerte o fortín llamado de Carlos V se construyó en parte del terreno del antiguo convento de Santa Clara de Tarragona...» (Serra Vilaró 1936, 120; Sánchez Real 1986, 38-39; Pons 1572, cap. VIII). Aquest baluard, de planta en forma de punta de fletxa ressaltada per la inclinació i la curvatura dels murs (flanc corb) representa un intent d'adaptar la ciutat a les noves tècniques de defensa passiva derivades de la utilització cada vegada més important de l'artilleria. Els magnífics dibuixos de Van den Wyngaerde, corresponents a l'any 1563, permeten apreciar perfectament la seva forma, protegint la torre medieval (fins i tot es poden distingir els canons dirigits al mar, cap a la zona del port). Probablement començà a bastir-se pels volts de 1545, ja que aquell any, com hem dit, és citat un baluard que s'estava edificant *davant* de l'església de Santa Clara («*propugnaculo quod edificatur coram Ecclesia Sancte Clare*», Actes Capitulars de la Seu, full 143, cit. per Serra Vilaró 1936, 119-120). La part oriental d'aquest baluard, adossada a la Torre de les Monges, es conserva encara amb força entitat, tot i que el parament va ser desmuntat parcialment l'any 1973 (Sánchez Real 1973). Sota l'antic carrer de Sant Ermenegild el parament té una alçada de gairebé 3 m (UE 1003), afectat només per recents condicions de sanejament. El baluard està fet amb un mur gruixut inclinat, amb nucli de calç, sorra i pedra folrat exteriorment amb carreus. Es conserva l'inici d'una de les cantonades laterals, arrodonida (Figs. 2, 6 i 9).

Sabem que a mitjan segle XVI es porten a terme diferents tasques de fortificació de la ciutat (Llibres del Consell, any 1551 i següents; Camino 1925, 125) i que el 1554 el marquès de Tarifa, virrei de Catalunya, visità Tarragona per a inspeccionar les muralles (Morrera 1955, 129). Anteriorment, durant la primera meitat del segle XVI, es poden documentar l'adobament de les muralles (1524),

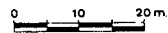
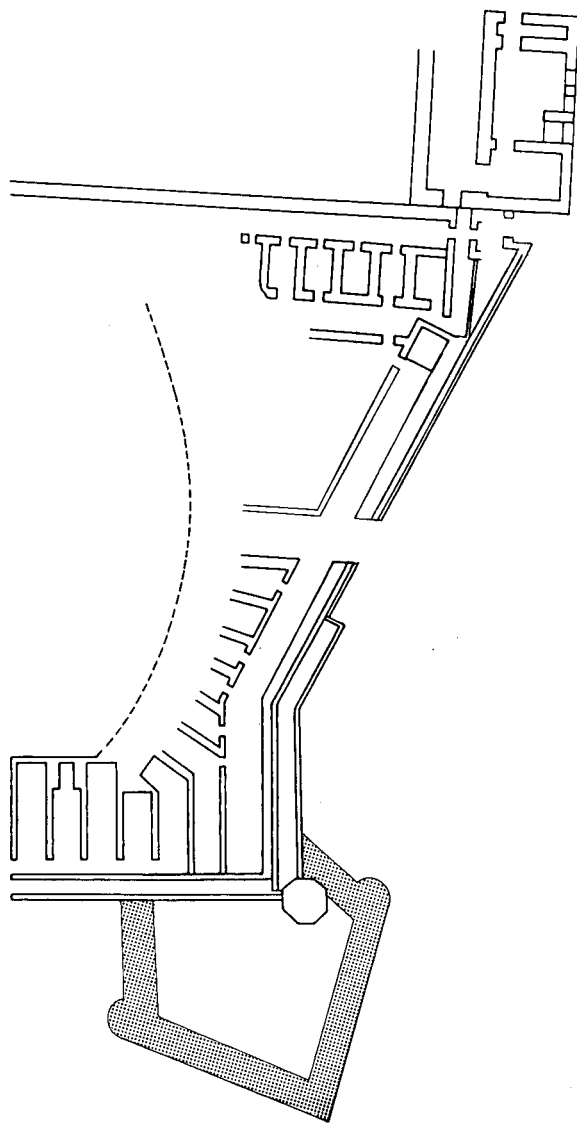

Figura 6. El sector a la segona meitat del segle XVI. Construcció del Baluard de Carles V al voltant de la Torre de les Monges.

l'erecció de la Torre del port (1527) i la construcció de diversos baluards, dels quals en tenim una documentació molt escassa (Palma 1956, 41-42) tot i que apareixen en els dibuixos de 1563 de Wyn-gaerde. S'ordena, també, el tancament i l'enreixat de les finestres i balcons oberts en la muralla romana (Morera 1919, 30). Per altra banda, sabem que la Torre Grossa es trobava el 1543 en mal estat i plena de forats.

És en aquest període que el capità Lluís de Castellet proposa la construcció de sengles baluards rera (o sota) els convents de Sant Francesc i de Santa Clara (situats fora de la *Muralleta*) amb l'enderrocament previ d'aquests últims (Morera 1919, 29). L'any 1544 s'accepta el projecte de construcció dels baluards, però no l'enderrocament dels convents. El projecte no es va dur a la pràctica en la seva totalitat, ja que l'únic baluard del qual tenim constància —amb anterioritat a la Guerra dels Segadors (*vide infra*)— és el de Santa Clara, situat darrera del convent homònim.

Segons Blanch, en època de l'arquebisbe Cervantes (1568-1575) es construeix «aquella muralla que corre des de la Torre grossa fins al convent de Sant Francesc, y la que corre des de lo baluard detrás las monjas [és a dir, el de Santa Clara] fins davant lo baluard del Rei [que és el de Carles V]» (Blanch 1954, II, 149). Aquesta construcció cervantina, que continuarà després de la mort de l'arquebisbe (muralla que s'estava fent rera el lloc on es faria l'Hospital el 1581), en un primer moment, sembla que s'havia de perllongar el recinte per l'oest, seguint la línia de la muralla romana, tancant-lo transversalment, pel migdia, amb un mur (*Muralla de Sant Joan*) que havia de reforçar i enllaçar les parets posteriors dels edificis preexistents (Morera 1910, 122; sobre les obres de 1584, v. Sánchez Real 1986, 42). El plànol abans esmentat, datat pels volts de 1641, i del qual en parlarem més endavant, mostra com el mur, que havia de tancar el tercer recinte emmurallat per la banda sud-oriental i enllaçar el baluard de Cervantes amb el pany sud-est del segon recinte, encara no estava finalitzat. El baluard de Santa Clara està ben documentat a partir de 1586 (Salvat 1982).

A finals del segle XVI data Andreu de Palma (Palma 1956, 43) la declaració de Tarragona com a plaça de guerra o plaça forta. En aquest sentit podria anar la informació recollida per Emili Morera (1919, 30) referida a la disposició de l'any 1575, poc després de la mort de l'arquebisbe Cervantes, dictada pel rei Felip II i que instava la fortificació de la ciutat de Tarragona, en la qual havien de partici-

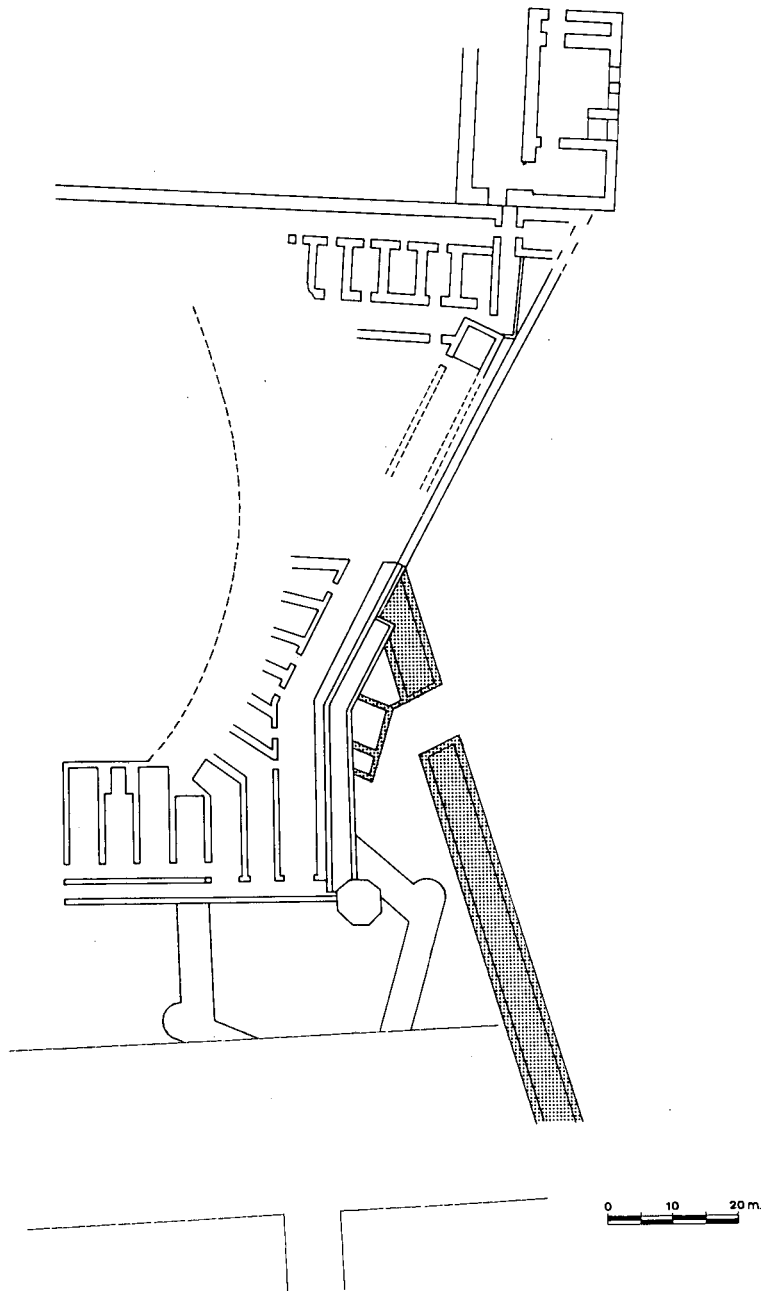

Figura 7. El sector a les darreries del segle XVIII. Porta de Sant Simó, oberta en el lleng exterior, i el Baluard tallat per la nova urbanització de la Rambla.

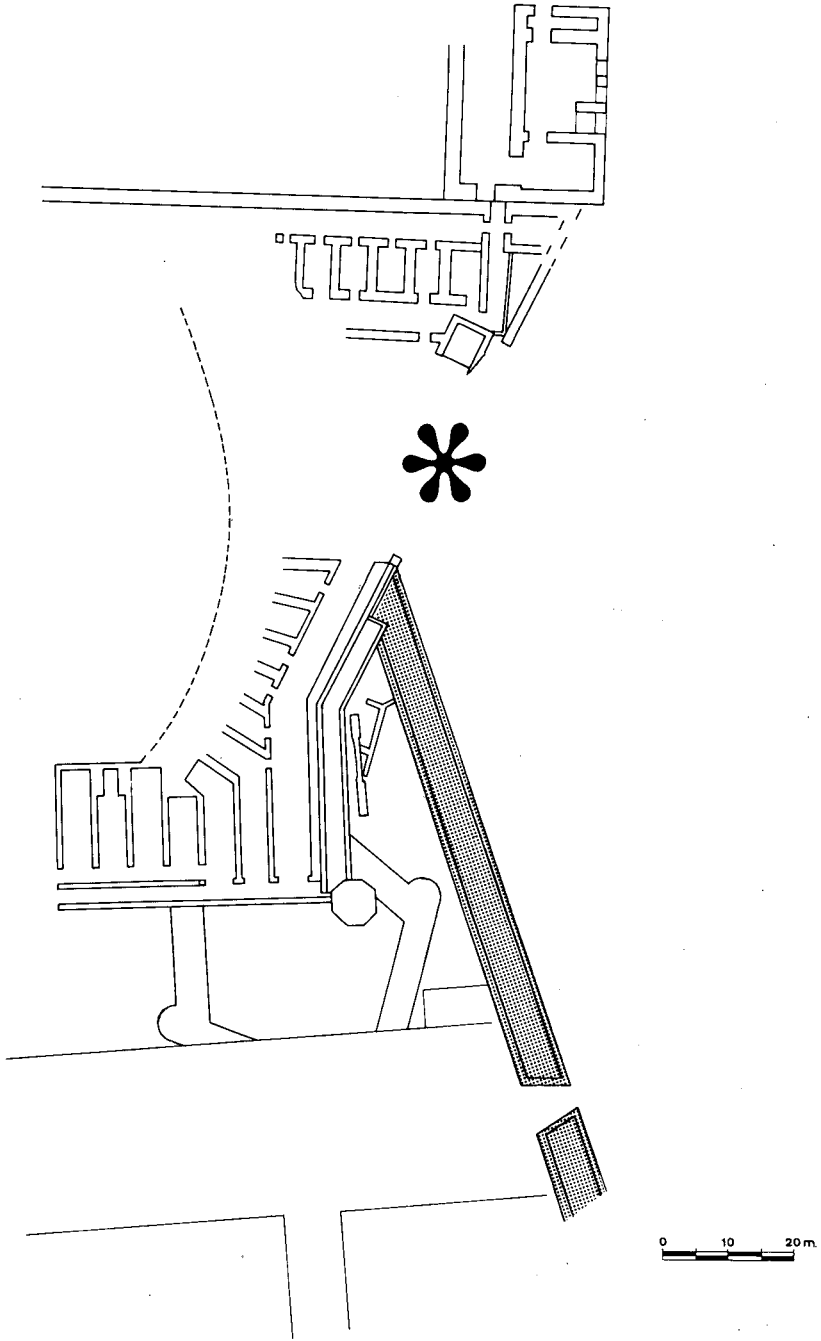

Figura 8. El sector, afectat per la voladura de la muralla durant la retirada francesa de 1813.

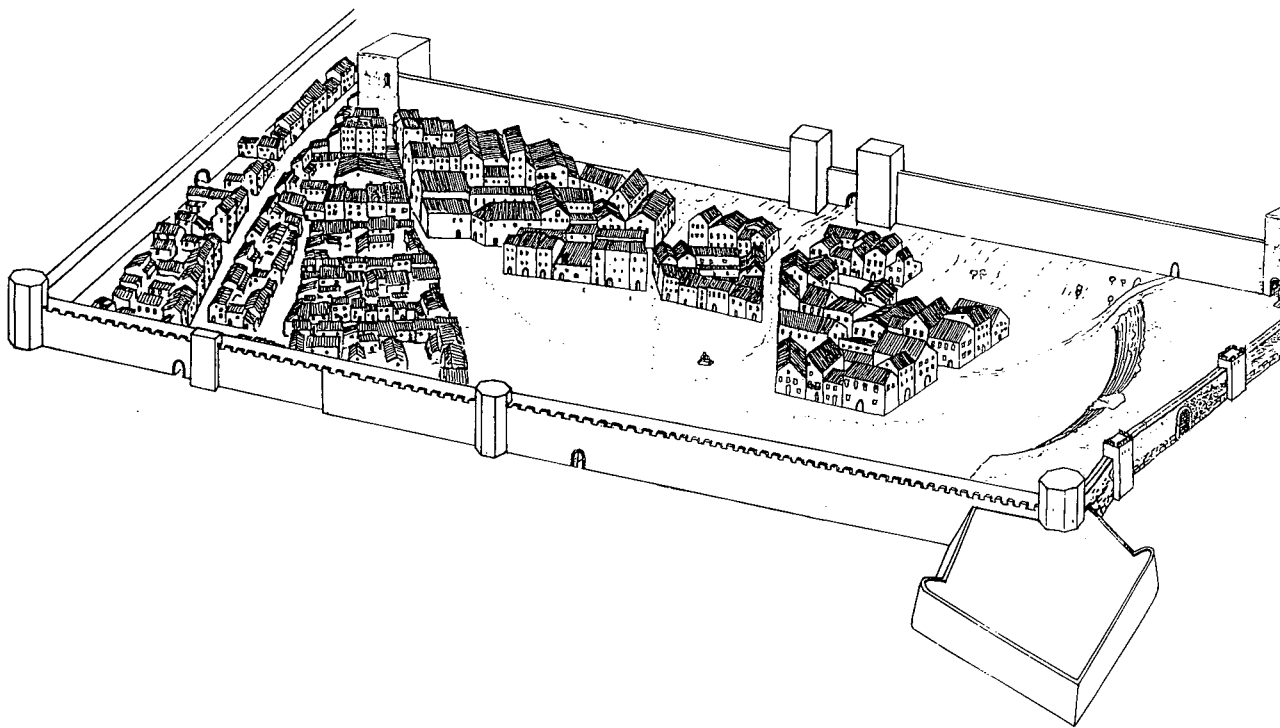

Figura 9. Restitució del sector a mitjan segle XVI, a partir de les restes conservades i dels dibuixos d'Anton Van den Wyngaerde (1563).

par totes les poblacions del Camp (Actes de la Comuna del Camp, any 1576, cit. per Gibert 1922, 148) i la potenciació de les fortificacions de Salou (acabades l'any 1578). Al mateix temps s'inicia la urbanització de l'espai delimitat per aquest nou recinte amb la construcció del convent de la Companyia de Jesús, el nou Hospital de Santa Tecla i el Seminari Tridentí. Mostra de la transformació sofrida per aquest sector de la ciutat n'és el fet que, l'any 1600, es refà el pont del Francolí reaprofitant pedra procedent de la muralla dita de Sant Fructuós, especialment desfent les «torras de la muralla vella» (Sánchez Real 1948).

Ja en el segle XVII, i en relació amb el període d'inestabilitat que derivarà en l'anomenada Guerra dels Segadors (1640-1652), l'any 1639 (Morera 1919, 30-31) s'inicien els treballs previs –concretats en l'enderrocament dels convents de Caputxins i les obres de terraplenament– a la construcció de la Muralla de la Marina, destinada a protegir el barri de mar i la comunicació d'aquest amb la ciutat, de la qual, l'any 1641, ja se n'havia construït el llenç occidental (setges del 13 de maig al 23 d'agost de 1641 i, sobretot, del 8 d'agost al 13 de setembre de 1644) (Recasens 1963, 54-57).

Ja hem esmentat l'existència d'un interessant plànol intítulat «*Planta de la ciudad de Tarragona con sus ñuebas (sic) fortificaciones*» i publicat per R. Gabriel i E. Hernández (1985, 59-63) i per I. Negueruela (1985, 59-75), datat l'any 1641 per uns i l'any 1642 per l'altre. Aquest plànol ens permet, per una banda, conèixer la planta de les fortificacions existents a Tarragona amb anterioritat a aquesta data (línia de traç més gruixut) i, per l'altra, el projecte de fortificació que es proposa (línia de traç més prim) (Fig. 10). Podem apreciar que, davant de la *Muralleta*, se situen, d'est a oest, el convent de Santa Clara, el convent de la Companyia de Jesús, l'Hospital, la Casa de la Universitat i el convent de Sant Francesc, enllaçats per la part baixa –com hem dit– per un mur o muralla i amb l'angle sud-oriental reforçat pel Baluard de Cervantes. S'observa, també, el mur occidental del tercer recinte enllaçant amb la muralla de la Marina i la part construïda del mur oriental (anomenat en el plànol *falsa braga*) que, segons el projecte, s'ha d'acabar d'unir amb el segon recinte emmurallat. El circuit de muralles romanes que tanquen per la banda nord el primer recinte està reforçat per dos baluards, el de Sant Domènec i el de Sant Antoni. A nivell d'accessos, el projectista senyala les portes de Sant Antoni (remodelada l'any 1737) i del Bordell o de la Marina (oberta en la *Muralleta*). Indica, també,

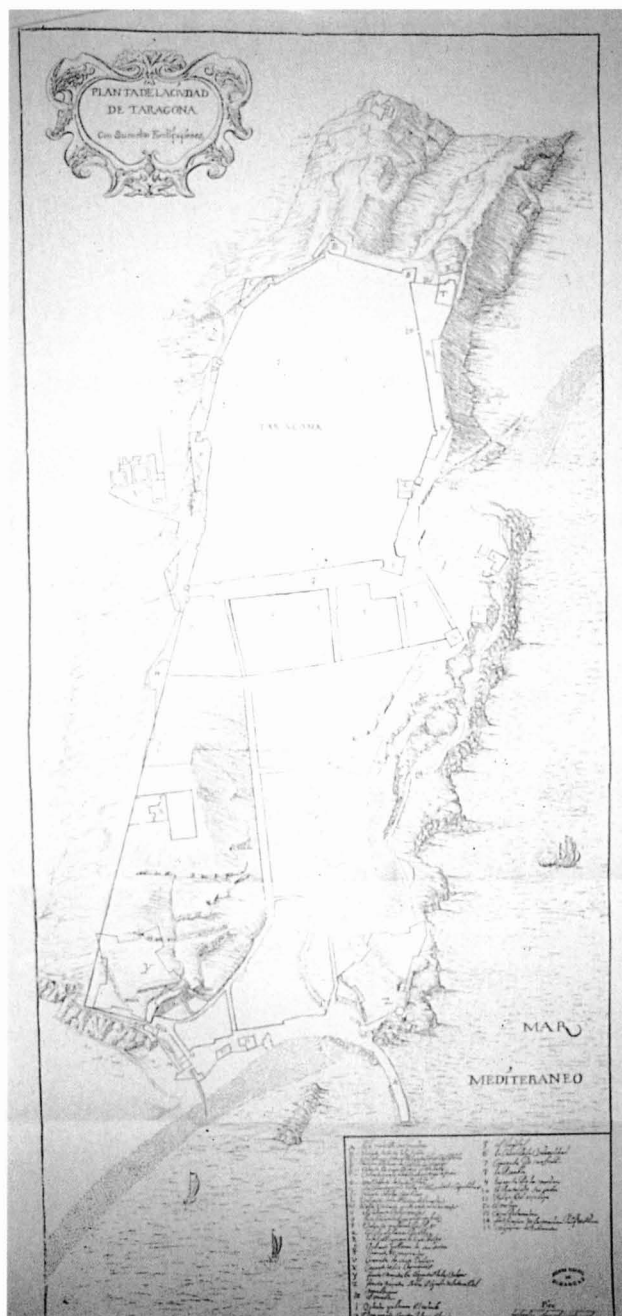

Figura 10. Plànol datat pels volts de 1641, amb la «Planta de la Ciudad de Tarragona con sus nuevas fortificaciones» (sic), de l'Archivo General de Simancas.

tot i que no li dóna nom, una porta entre la Torre Grossa i el convent de Sant Francesc i una altra porta, més dubtosa, entre el convent dels jesuïtes i l'Hospital. Tampoc no senyala altres portes, potser fora d'ús en aquest moment, com la porta que hi havia on avui hi ha el carrer Rera Sant Domènec, la de Joan II o del Rei (davant del Castell) o la porta del Socors.

Entre les noves fortificacions que hom planteja construir, i que no es faran, si més no tal i com l'autor d'aquest projecte proposa, destaquen l'erecció d'una nova línia fortificada (de baluards enllaçats per cortines) unida a la muralla de Sant Joan; la construcció d'un fortí pentagonal amb cinc baluards de planta triangular en els angles; i d'un altre, de planta irregular, amb quatre baluards també de planta triangular en els angles, al costat de la Torre del Moll. Planteja, també, la construcció de petits baluards coincidint amb les torres del primer recinte, heretades d'èpoques romana i medieval, i d'una *falsa braga* en la banda nord-oriental de la ciutat, protegint el convent de la Mercè i la porta de Sant Antoni (al costat del baluard homònim, bastit el s. XVI).

El plànol acompanya uns documents registrats com «G. A., leg. 1224», corresponents a la *Consulta de la Junta Grande*, de 24 de gener de 1642 (Gabriel/Hernández 1981, 59-60), en els quals, entre altres coses, s'exposa la possibilitat que, degut a la pressa, les fortificacions siguin temporals.

Com ja hem indicat, aquest projecte va ser desestimat o reformat —n'ignorem les raons—, i l'any 1642 (Palma 1956, 43-45) l'enginyer Antoni de Gandolfo redacta un nou projecte, executat pels enginyers Antoni Barruero i Joan Pau, capità de Xestí, projecte que, segons R. Gabriel i E. Hernández, sembla correspondre a l'estat de fortificació reflectit en el conegut gravat de Beaulieu que representa el setge de 1644 fet per La Motte («*Plan de la Ville et Molle de Taragone*»).

En aquest gravat, força esquemàtic i no excessivament precís (especialment en el detall de l'estructura urbana), mostra la muralla de Sant Joan conformada per una combinació de baluards, d'est a oest, són els de Cervantes, el de Jesús, el de Sant Joan (en el qual s'obre la porta de Sant Joan, que comunica amb el barri de mar) i el de Sant Pau. La muralla de la Marina, que aleshores arrencava del Baluard de Sant Pau, està reforçada per baluards —de difícil identificació— que li proporcionen un mínim flanqueig. A l'extrem meridional de la muralla de la Marina s'aprecien dos fortins ubicats,

aproximadament, en el mateix lloc que proposava l'autor del projecte de 1641, si bé amb plantes diferents. La banda septentrional de la ciutat, encerclada per les muralles d'època romana, concebudes com a defenses verticals útils per fer front als assalts per escalada però ineficaces davant del foc artiller, es veuen reforçades per nous baluards i per un sistema de terraplens correguts en estrella, en disposició de rebre artilleria i de defensar-se del foc enemic. Conceptualment representa el precedent de la contra-muralla o *falsa braga* que es construirà a principis de la centúria següent i configura l'esquema bàsic de les fortificacions de Tarragona fins al desmantellament sistemàtic de les mateixes al llarg de la segona meitat del segle XIX. L'aspecte defensiu de Tarragona s'adapta en aquests moments a les noves necessitats que la introducció de l'artilleria va suposar per l'estratègia i les tècniques de defensa urbana.

L'estat de les fortificacions reflectit en aquest gravat és el que presenta la relació feta pel capità de Xestí, l'any 1645 (Palma 1956, 45-46), on es detallen les construccions defensives existents a Tarragona i les que s'han de construir.

És de suposar que, un cop acabada la Guerra dels Segadors, es reprendrien els treballs de construcció i de reparació de les fortificacions. Així, E. Morera anota que el 6 de juny de 1678 el «*Consejo Supremo de Guerra*» va determinar la fortificació definitiva de Tarragona (Morera 1955, 452), determinació confirmada el 1680 (Morera 1919, 34).

2.3. El segle XVIII i la primera meitat del XIX

Aquest període de la història de Tarragona està caracteritzat, des del punt de vista militar, per dos esdeveniments: la Guerra de Successió (1701-1714) i la Guerra del Francès (1808-1813). Ambdós conflictes van tenir una incidència notòria en el desenvolupament de les construccions defensives de la nostra ciutat. Un fet casual fou l'explosió (3 de setembre de 1700, encara a les acaballes del segle XVIII) de la Torre Grossa (antigament torre de Miralcamp) i que farà que l'any 1703 es dediquin tots els esforços a la seva reconstrucció (Morera 1919, 34).

En el marc de la Guerra de Successió, entre 1709 i 1710, i sota la direcció del general anglès Stanhope i de l'austriac Staremberg, s'erigí la contra-muralla o *falsa braga* que circumda la banda nord de la ciutat en un intent de dotar d'una defensa segura contra el foc

artiller tot el perímetre emmurallat, però fonamentalment les parts en què les defenses verticals predominaven (la Part Alta de la ciutat, envoltada pel primer i segon recintes emmurallats). La contramuralla de Tarragona consisteix en un cinturó fortificat, on es combinen els baluards sortints i les cortines d'enllaç, adossat a la muralla i preparat per servir de base als canons. Aquest sistema era completat per una sèrie de baluards avançats. La fiabilitat de la *falsa braga* es veia afavorida per l'orografia d'aquesta banda de la ciutat, escarpada i abrupta. És probable que, dins d'aquest mateix projecte, s'identifiqués el parament d'enllaç entre el Baluard de Cervantes i el llenç sud-oriental del segon recinte, al qual es lliura en un punt equidistant del Baluard de Carles V i del Castell del Rei.

Recasens data en aquesta època (Recasens 1965, 66) la construcció del Baluard d'Orleans i del Fortí Reial, peces claus en el sistema defensiu de la muralla de la Marina. També es construïren una Plaça d'Armes i dos fortins –de la Reina i de Sant Jordi– dominant el tram de costa oriental de la ciutat.

A partir de 1713, i fins a mitjan segle XVIII, les referències relatives a l'activitat constructiva militar se centren en diverses obres de reparació de les muralles, especialment d'aquelles que limiten el primer i segon recinte emmurallat. L'any 1713 s'adoba la part de la Muralleta que es troba entre el Baluard de Carles V i l'Hospital (Palma 1956, 73-74). A aquesta època correspon l'interessant plànol de la Part Alta publicat recentment per Negueruela (1985) (Fig. 11). Entre els anys 1732 i 1737 es reparen la muralla de la Porta del Roser i el llenç de muralla que existia en l'anomenat Joc de Pilota (Morera 1919, 37). L'any 1737 es repara la muralla de Sant Antoni, a partir de 1740 es recomponen els cossos de guàrdia existents (entre ells, el Baluard de Carles V) i l'any següent s'acaba el Baluard de la Reina (Morera 1919, 38).

En el període comprès entre mitjan segle XVIII, i el regnat de Ferran VII s'erigeixen, segons A. de Palma (1956, 48), un seguit de construccions defensives en relació amb la muralla de la Marina i el barri de Mar, i també en la zona d'entrada a Tarragona des de Barcelona.

De mitjan segle XVIII és un interessant plànol de la ciutat, dibuixat per Antonio Salcedo i publicat en el tom XXIV, de l'*España Sagrada* d'H. Flórez (1769, 80), on s'aprecia l'estat de les fortificacions descrit anteriorment (Fig. 12). Veiem la cortina oriental del tercer recinte emmurallat, en la qual s'obre la porta de Sant Simeó,

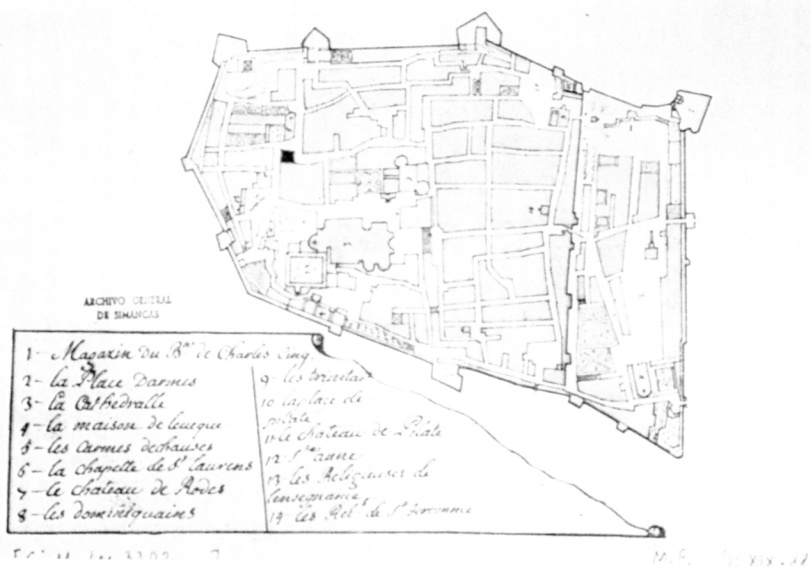

Figura 11. Plànol de la Part Alta de Tarragona dibuixat pels volts de 1716, amb toponímia francesa i l'estat de les fortificacions poc després de la Guerra de Successió (Archivo General de Simancas).

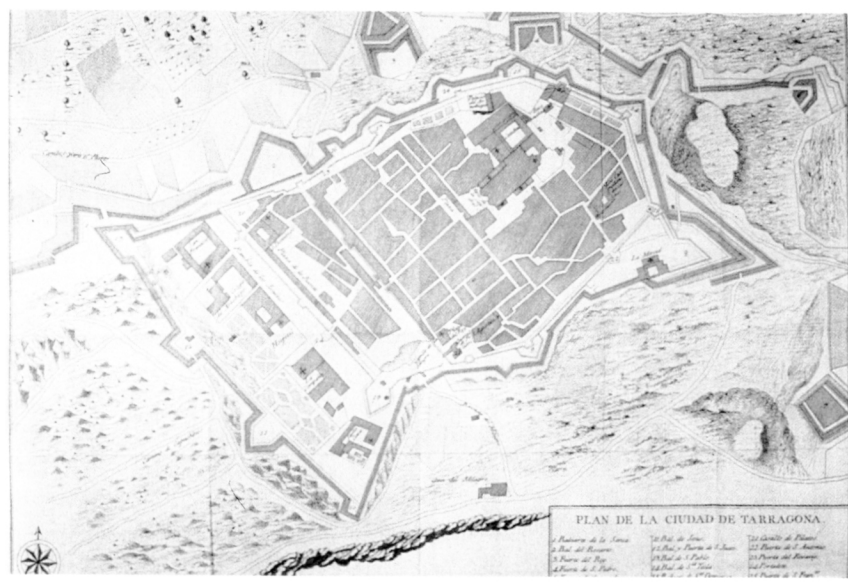

Figura 12. Plànol de la ciutat dibuixat per A. Salcedo i publicat en l'Espanya Sagrada del P. Flòrez (1769).

a prop del parament oriental del segon recinte. Aquesta porta donava accés, per l'est, al tercer recinte i estava protegida per la cortina d'enllaç amb la *falsa braga*. En aquest últim mur s'obria una nova porta que comunicava l'interior de la *falsa braga* amb la Baixada del Miracle. La porta de Sant Simeó estava protegida per un cos de guàrdia adossat al llenç oriental del segon recinte, del qual –en el decurs de les nostres excavacions– hem exhumat les estructures de fonamentació (Figs. 2 i 19).

L'any 1774 el Rei Carles III aprova, amb un plec de condicions redactat per Francesc Llobet, Mariscal de Camp i Enginyer Director dels Reials Exèrcits (Palma 1956, 49), una sèrie d'obres i arranjaments en les fortificacions. L'any següent, la ciutat aconsegueix l'autorització per enderrocar la muralla interior («*la Muralleta*»), des del convent de Santa Clara fins al convent de Sant Francesc (Manuscrit intitulat «*Resumen de todo lo ocurrido hasta ahora en el expediente sobre el derribo del Lienzo de Muralla por la parte que corresponde a la Rambla de esta Ciudad, con el fin de poder construirse Casas en el mismo Sitio*», servat a l'AHMT). Paral·lelament s'aprova l'obertura de dues portes en els seus extrems, sota la direcció de l'enginyer militar J. de Santa Cruz (Morera 1919, 40-41; Morera diu que era el comandant Juan de Santa Cruz, però sembla que ha de ser el sergent major Josef, altres vegades qualificat de general). El mateix Morera recull una notícia de l'any 1776 referida a l'aixecament dels dos murs de llenç de muralla de l'anomenat Passeig de Santa Clara, segons projecte del baró de Ronechi. Podria referir-se, per la ubicació, a una reforma del parament oriental del tercer recinte emmurallat (vegeu també Sánchez Real 1956, 75-76).

De finals del segle XVIII són una sèrie de plànols de la ciutat que completen el nostre coneixement de les fortificacions, ja que inclouen zones que en el plànol anteriorment descrit no eren representades. En dos d'aquests plànols, datats en els anys 1795 (publicat parcialment per Sánchez Real 1982, 45) i 1797 (un primer inventari de plànols ha estat publicat a Dupré/Massó/Palanques/Verduchi 1988, 37-39) no apareix la *Muralleta*, perquè l'any 1789 s'inicià el seu enderrocament, condicionat, però, a la conservació del Baluard de Carles V (Morera 1959, 170 i 181). Aquest mateix any les Actes municipals recullen la voluntat de Valerià Fàbregas Seguí «... *de adquirir el terreno de cuerpo de guardia sin uso que antes servía en el portal que se ha demolido*», sense que s'indiqui la seva ubicació exacta. Entre els anys 1792 i 1793 s'obre la porta de Sant Francesc i

l'any 1800 s'autoritza l'enderroc parcial del Baluard de Carles V per tal d'edificar la porta de Santa Clara (plànol de J. de Santa Cruz –còpia de J. B. de Ponsich– del 1807, SHM; Morera 1919, 42). L'entrada a Tarragona del camí de Barcelona s'havia fet, fins aleshores, pel portal de Sant Antoni; ara es recupera, *mutatis mutandi*, l'antic accés de la *Via Augusta* en època romana (Dupré/Massó/Palanques/Verduchi 1988, 46-47). Durant la primera meitat del segle XIX es construeix el tram de la carretera de Barcelona des de la Platja de la Sabinosa fins a la Porta de Santa Clara (Magriñà 1901, 56; aquest traçat, en ziga-zaga, va durar fins als anys quaranta del nostre segle, quan hom féu l'actual).

Amb motiu de la visita de Carles IV, l'any 1802, Santa Cruz redacta el projecte de construcció de la nova porta de Santa Clara, fet que significarà l'obliteració efectiva de la porta de Sant Simeó i del seu cos de guàrdia. No obstant, en un plànol de la ciutat publicat per Laborde l'any 1806 (Fig. 13), s'indiquen encara tant la porta de Santa Clara com la de Sant Simeó. Per altra banda, en el projecte de construcció d'una caserna destinada al «*Real cuerpo de Artillería*», fet per Joan Baptista de Ponsich (1807), se senyala la ubicació del cos de guàrdia que protegia la porta de Sant Simeó i s'explicita que ha de canviar de lloc. Aquest plànol –molt interessant per la seva aparent fiabilitat– ens mostra, també, la cortina oriental del tercer recinte fortificat adossada, no a la reculada del parament sud-est del segon recinte –tal com ens mostren les restes exhumades en el decurs de la nostra excavació–, sinó una mica més propera al Castell del Rei, disposició del mur que també queda reflectida en el plànol de 1797 ja esmentat.

Les restes del cos de guàrdia de la porta de Sant Simeó es troben al nord del Baluard de Carles V, al costat de la muralla romana de sòcol ciclopi refeta, com ja hem indicat, en el segle XV. Aquestes restes corresponen a dues habitacions adossades a la muralla (UE 1120, 1121, 1122 i 1123), amb paviments d'argamassa (UE 1125). De la cantonada superior d'aquestes habitacions arrenca un mur en direcció est (UE 1124), el qual probablement formaria un dels laterals de la porta de Sant Simeó.

Aquestes restes queden tallades i –en part– cobertes per una muralla de 7 m d'amplada, formada per dos paraments de pedres irregulars lligades amb morter (UE 1102 i 1104) i amb l'interior ple de terra i pedra. Aquesta muralla, que correspon clarament al tancament oriental del tercer recinte fortificat, realitzat a principis del

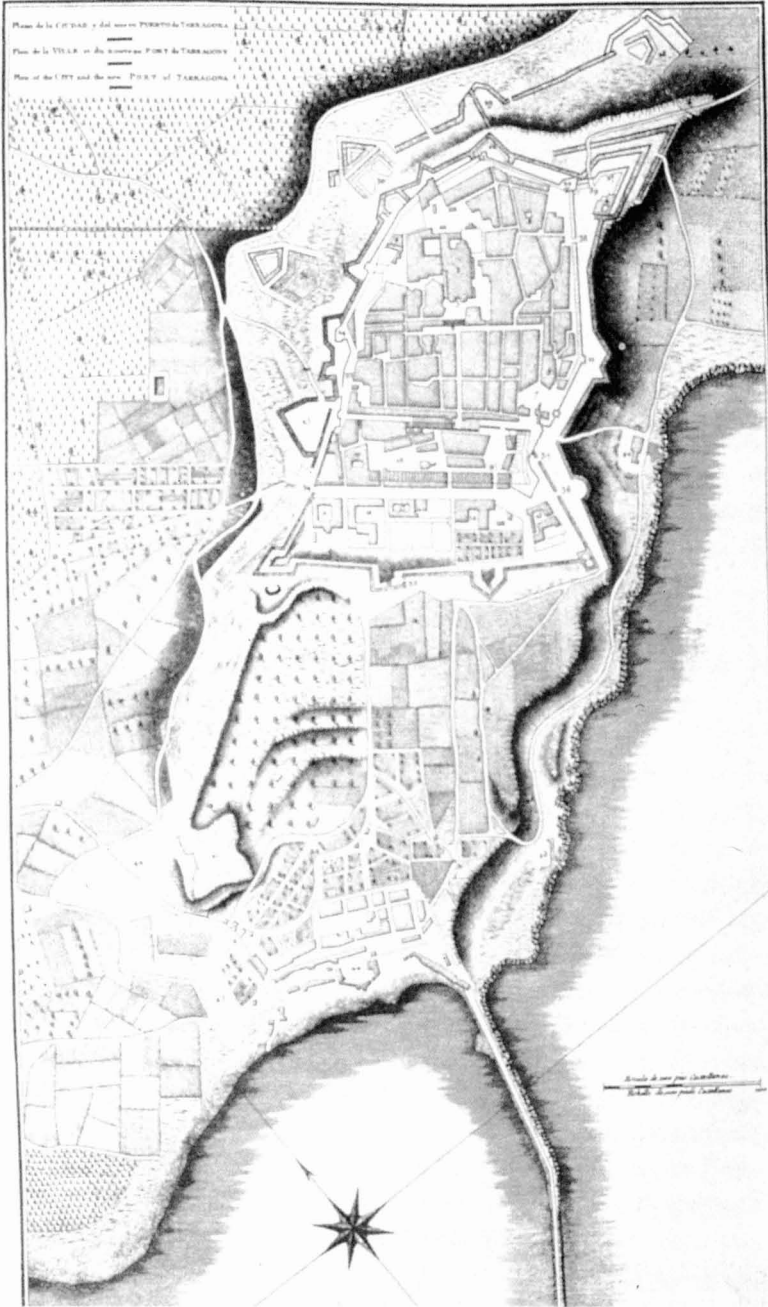

Figura 13. Plànol de Tarragona a principis del segle XIX, dibuixat pels francesos Ligier i Moulinier i publicat per A. de Laborde (1806).

segle XIX, s'adossa a la muralla romana just al costat sud de l'antiga *Porta Triumphalis*.

Aquesta muralla s'emmarca en el programa de construcció i reparació de fortificacions iniciat l'any 1810 davant l'amenaça de les tropes napoleòniques. L'esforç se centrà en la muralla de la Marina, on, entre d'altres, es van construir el Fort del Francolí, la Mitja Lluna del Príncep i la Bateria de Sant Josep, i les elevacions que envoltaven la ciutat pel nord i nord-oest (Fort de l'Oliva). També es construï el Baluard de Reding (emplaçat en l'actual Camp de Mart). Des del punt de vista estratègic, destaca el Fort de l'Oliva que –per la seva posició– dominava tota la plana esquerra del Francolí (Recasens 1965, 68).

Malgrat tot, els francesos entren a Tarragona l'any 1811 gràcies a una bretxa oberta en la muralla de Sant Joan. Durant l'ocupació, els treballs de reparació de les fortificacions (molt malmeses durant el setge) foren dirigits pel capità d'enginyers Rousselle (Recasens 1965, 326-327).

La retirada de les tropes franceses, l'any 1813, va comportar la voladura de gran part del sistema fortificat de Tarragona, entre d'altres del Castell del Rei i d'una part del parament sud-est del segon recinte. Els efectes de l'explosió no van afectar el parament oriental del tercer recinte, tal com es pot veure en els dibuixos realitzats per Vicent Roig (dit *Vicentó*) i en el plànol d'aquesta època on s'assenyalen els punts volats pels francesos (SHM, còpia publicada per Ferrer/Arola 1977, fig. 24). Les excavacions han demostrat els efectes d'aquesta explosió en les estructures existents entre l'anomenat Pretori i la *Porta Triumphalis*. La voladura va afectar el llenç de muralla (que desaparegué quasi completament) i la volta del Circ, que es va esfondrar. Els efectes són visibles en uns quants carreus de la muralla esquerdat i desplaçats per l'ona expansiva, així com en grans fragments, també desplaçats, de l'*opus vittatum* dels murs de les voltes del Circ (Dupré/ Massó/Palanques/Verduchi 1988, 32-33).

Després de la retirada de les tropes franceses es reprenen immediatament les tasques de reconstrucció de les fortificacions afectades per les voladures, en previsió d'un nou setge de la ciutat.

Durant el Trienni Liberal, Guillem Oliver, regidor de Tarragona entre els anys 1822 i 1823, proposa una sèrie de mesures entre les quals destaquen la construcció d'un nou recinte fortificat que incorporés la Nova Població de la Marina, l'enderroc de les fortifica-

cions inútils que parcel·laven interiorment la ciutat i l'habilitació de nous accessos que facilitessin la comunicació entre la ciutat i el barri de mar (Ferrer 1977, 115-122). Paral·lelament s'intensifiquen els treballs de fortificació arran de la invasió absolutista de l'«*Expédition des 100.000 fils de St. Louis*» (Saquer 1987, 393-408). El sector afectat per l'explosió de 1813 fou fortificat de nou, aixecant-se un mur d'obra que reaprofitava carreus romans (CSE, A 102), tancat l'esvoranc obert en el recinte.

2.4. Segona meitat del segle XIX i segle XX

Aquest període es caracteritza pel progressiu desmantellament del sistema defensiu de la ciutat. L'ocupació francesa havia qüestionat la inexpugnabilitat de Tarragona com a plaça forta. La ciutat, per altra banda, començava a adquirir consciència de l'obstacle que per al creixement urbanístic representava el conjunt de fortificacions. En efecte, l'any 1854 (Magriñà 1901, 66) s'inicia l'enderroc de les fortificacions innecessàries, com la Muralla de Sant Joan, principal obstacle físic que impedia la unió de la ciutat amb el barri marítim.

En el projecte d'eixample de Tarragona de l'any 1857 (Aresté 1982, plànol núm. 3) es veu plenament configurada la Baixada de Pilats (a partir de 1940, carrer de Sant Ermenegild) la qual no serà oberta oficialment fins l'any 1883 (Salvat 1961, 192), any en què s'enderrocarà el Baluard de Cervantes o de Toro per tal d'urbanitzar el passeig de Santa Clara (després dit de les Palmeres), com a última fase de la zona de la Rambla (Mezquida 1965, 78-80). Això indica que, des d'aproximadament mitjan segle XIX, tant el parament sud-oriental del recinte fortificat com el parament sud-occidental havien perdut el seu caire defensiu per a convertir-se en murs de contenció que salvaven el desnivell existent entre l'interior de la ciutat i el terraplè de la contra-muralla (Passeig de Sant Antoni), únicament es conserva fins a certa alçada la part més propera al Baluard de Carles V del parament sud-est del segon recinte, protegit pel Parc d'Artilleria.

La construcció de l'esmentat Parc d'Artilleria de la Rambla Vella, ubicat a l'angle sud-est del segon recinte i que inclou dins del seu perímetre les restes del Baluard de Carles V, la Torre de les Monges i part de les voltes romanes del circ, s'inicia pels volts de l'any 1862 (Magriñà 1901, 70). De poc abans és la modificació, projectada per l'arquitecte municipal Antoni Gras, del tros de muralla

compresa entre la porta de Santa Clara i el «Castell de Pilat» (SHM, F. 48-17, núm. 9087). En el moment de la construcció destinada a l'artilleria, l'espai comprès entre el parament sud-est del segon recinte i la cortina oriental del tercer s'havia elevat considerablement com a conseqüència de les deposicions d'arrossegament natural i dels abocaments ocasionals d'escombraries que demostren l'abandonament en què es trobava aquest sector.

L'any 1866, l'Ajuntament determina la construcció de la Rambla de Sant Joan, emplaçant-la en el lloc on es trobava la ja enderrocada muralla de Sant Joan (Morera 1910, 124-125).

L'establiment de la Junta Revolucionària (1868) suposa la supressió de la categoria de Plaça Forta i l'enderroc dels portals de Santa Clara i de Sant Francesc, dels baluards exteriors i dels paraments de muralla que dificultaven l'expansió de la trama viària urbana (Magriñà 1901, 28). El desig d'enderrocar al més aviat possible totes les defenses verticals que encotillaven Tarragona haurà de salvar les disposicions militars contràries –mitjançant la política de fets consumats (Magriñà 1901, 28)–, i aviat toparà amb l'oposició de la Comissió Provincial de Monuments, la qual aconseguirà finalment evitar la destrucció de les muralles romanes (Hernández 1870; Cortés 1982). El desmantellament dels baluards moderns afegits als murs antics, però, pogué avançar considerablement, amb l'aparició d'estructures romanes –com en el cas de la Portella que amagava el Baluard de Cadenes (Hernández 1871/1872)–. L'any 1875 es legitimen les accions aprovades per la Junta, es finalitza l'enderroc dels portals i s'inicia la urbanització dels voltants de la carretera de Barcelona (Morera 1910, 125-126). D'aquest procés de desmantellament sistemàtic de les fortificacions només en queden al marge aquelles que no entren en contradicció amb el creixement urbà de Tarragona, que té com a objectiu prioritari la unió dels dos nuclis habitats en un de sol.

El parc d'Artilleria fou enderrocat l'any 1946, en cedir el Ministeri de Defensa els terrenys que ocupava a l'Ajuntament de la ciutat. En el sector que ens ocupa queda com a únic testimoni del Parc d'Artilleria el mur UE 1009, que correspon a una construcció de dos pisos, adossada a la muralla romana i desmuntada, com ja s'ha dit, el 1946. Poc després s'hi va construir el Cinema Coliseum, inaugurat el març de 1953 i enderrocat el 1987. L'última alteració soferta per les restes de fortificacions del sector ara excavat, l'angle sud-est del segon recinte, fou la realitzada per la brigada de la «Di-

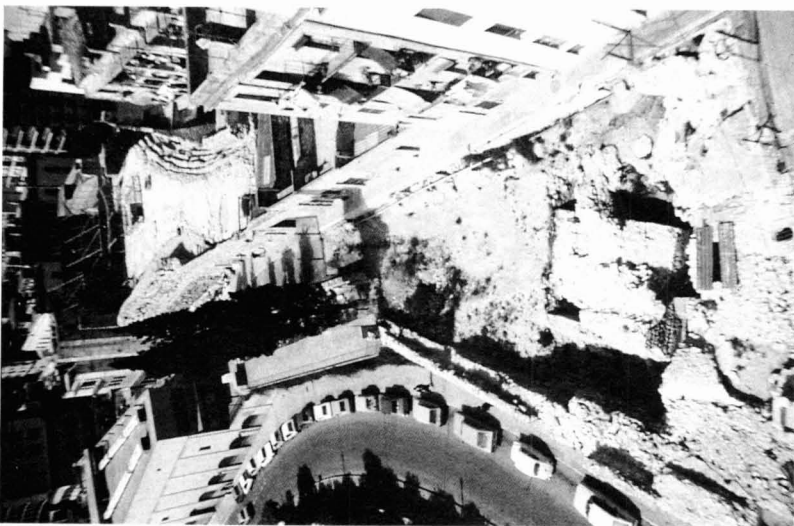

Figura 14. Vista —des del Castell del Rei— del sector, l'any 1986. Es poden veure les excavacions realitzades pel Servei d'Arqueologia durant el Pla de Solidaritat amb l'Atur, tallant el carrer de Sant Ermenegild.

Figura 15. Vista —des del mateix lloc que la figura anterior— del sector l'any 1989. Ha estat gairebé completada l'excavació de tot el carrer entorn del Cinema «Cèsar».

rección General de Bellas Artes» l'any 1973, quan es va rebaixar parcialment (amb polèmica inclosa) el que encara quedava del Baluard de Carles V. En els darrers anys, una sèrie d'actuacions urbanístiques –Pla Especial Pilats (1978), enderrocament de diverses cases, etc...–, la realització d'excavacions i estudis arqueològics –a cura del Servei d'Arqueologia i, des de 1986, del Taller Escola d'Arqueologia– i la redacció d'un projecte de restauració (realitzat per A. Bruno, l'any 1989), signifiquen la recuperació definitiva per a la ciutat d'una sèrie d'elements patrimonials que reflecteixen l'evolució de les estructures defensives de Tarragona, des del segle II aC fins al segle XIX.

3. CONCLUSIONS

La topografia de l'espai en què s'emplaça Tarragona ha condicionat el creixement de la mateixa vers el costat meridional en direcció a l'abocamar del riu Francolí. La suavitat d'aquests vessants, més accessibles a la urbanització, contrasta amb l'abrupte vessant nord/nord-est.

Figura 16. Vista del sub-sector «Baluard de Carles V - Porta Triumphalis», des del nord.

Les condicions naturals ofereixen, per tant, una menor protecció a la zona de més fàcil expansió per la ciutat. El costat septentrional, protegit primer per les muralles romanes reforçades per petits baluards i per la contra-muralla, des de principis del segle XVIII, oferia, tot i l'absència de fossats, una certa inexpugnabilitat per la seva posició. Al costat meridional, en canvi, les línies de fortificacions s'ampliaven en funció del creixement de la ciutat, intentant adaptar-se a les necessitats defensives de cada època. Així al concepte vertical de defensa del segon recinte (la *Muralleta* del segle XIV) segueix, a partir de mitjan segle XVI, un sistema de baluards de traçats angulosos, amb fossats i trinxeres, enllaçats per llenços de mur. Aquest creixement lineal crea una sèrie de recintes closos que parcel·len la ciutat, dificultant la seva articulació interna.

La vulnerabilitat del sector meridional de la ciutat queda de manifest en el fet que els assaltants sempre han intentat entrar per aquesta zona. Recordem, només, que les tropes franceses van entrar a Tarragona mitjançant una bretxa oberta en la muralla de Sant Joan.

Figura 17. Vista del sector des del sud. En primer terme, la Torre de les Monges, del segle XIV, i les restes del Baluard del s. XVI.

Ja a mitjan segle XVII, l'enginyer Gandolfo comentava que Tarragona «... es cerrada de una muralla algo antigua, sin terraplen ni foso, con un corredor del grosor de ella para la ronda y en algunas partes de casa muro con defensa de torres y valuartes pequeños de poca capacitat...». Expressa, també, el que serà una constant preocupació per la defensa de Tarragona: la fortificació del sector marítim i portuari, ja que la defensa de Tarragona només era possible amb suport marítim (Recasens 1965, 66).

Figura 18. Vista del llenç de muralla del carrer de Sant Ermenegild abans de les excavacions del TED'A. Al fons, la Torre de les Monges amb les restes del baluard de Carles V al peu.

El general Juan Senén de Contreras escriu, l'any 1813, que la part més feble de la plaça era precisament la muralla de Sant Joan, perquè «con sólo mirar el terraplén y baluartes de la mentada línea, se verá, aún sin ser ingeniero militar, la imposibilidad de hacer salidas contra el enemigo, pues delante de la muralla de San Juan, que es la única, (sin foso grande ni pequeño y por consiguiente sin camino cubierto y sin retirada)» (cita recollida per Alegret 1911, 37). Altres autors, citats per Alegret, confirmen aquesta apreciació, afegint que la muralla que protegia el barri marítim encara no estava completada. El Baluard d'Orleans i el Fortí Reial, peces claus de la defensa del barri de Mar, no tenien fossats ni parapets resistents

Figura 19. Detall de les superposicions entre estructures del segle XVIII (cos de guàrdia de la Porta de Sant Simeó) i llenç del segle XIX sobreposat.

(Recasens 1965, 186). La defensa dels sectors nord i oest de la ciutat girava sobre el Fortí de l'Oliva, construït acceleradament l'any 1810 però adequat per la seva ubicació estratègica.

Demostrada l'expugnabilitat de Tarragona (1811) i perduda la seva categoria de plaça forta (1868), s'inicià l'enderroc d'unes fortificacions que obstaculitzaven la cohesió i el creixement urbà. Tot i el sistemàtic desmantellament de les fortificacions, les estructures defensives han determinat part de la trama urbana de Tarragona. Així, els enderroc de la *Muralleta* (1789) i de la muralla de Sant Joan (1854) són l'origen de les actuals Rambla Vella i Rambla Nova. El passeig de Sant Antoni neix a partir del terraplè de la contra-muralla, i el parament oriental del tercer recinte fortificat es manté en l'actual configuració de l'entrada a Tarragona de la carretera de Barcelona (seguint la línia que separa el Balcó del Mediterrani de l'Hotel Imperial Tàrraco). El sector septentrional de la contra-muralla es conserva, en part, dins del Passeig Arqueològic.

El conjunt d'estructures defensives descrites constitueix una important part del patrimoni històric de la ciutat i el seu estat de conservació és, malgrat tot, força bo. Cal, doncs, que el conservem, tot posant-lo en valor i integrant-lo en la vida de la Tarragona dels

nostres dies, perquè –en el futur– continui essent un testimoni més del nostre passat històric.

ADDENDA

Quan ja havia estat lliurat aquest treball a l'editor, Rafael Gabriel i Eloy Hernández han publicat en el *Bulletí Arqueològic* un important plànol de 1643 que es conserva a la Biblioteca Nacional de París (Gabriel/Hernández 1989). Gràcies a aquest plànol, signat per una persona anomenada Calbet, podem conèixer la situació i gairebé l'estat de conservació de molts edificis i elements de fortificació de Tarragona –els quals estan molt ben identificats utilitzant la toponímia catalana pròpia. La qualitat d'aquest *nou* plànol, doncs, fa que hagi de ser tingut en compte en el moment d'utilitzar el nostre article.

TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA*

BIBLIOGRAFIA

- ALEGRET, A.: *Historia del sitio, defensa, asalto y evacuación de Tarragona en la Guerra de la Independencia*, Tarragona 1911.
- AQUILUÉ, X. i DUPRÉ, X.: *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardo-republicana*, «Fòrum», núm. 1, Tarragona 1986.
- ARESTÉ, J.: *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al plan de ensanche*, Tarragona 1982.
- BLANCH, J.: *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, edició de J. Icart, 2 volums, Tarragona 1951.
- BUIGUES, J. C.: *El bienni progressista a Tarragona (1854-1856)*, Tarragona 1987.
- CAMINO, F.: «Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón», capítol de Tarragona, extret del *Memorial de Ingenieros del Ejército* de 1861 i reeditat en el *BA*, èp. III, núm. 28 (1925), 122-125.
- CARRERAS CANDI, F.: «Turbacions á Tarragona y altres llochs, motivant encunacions monetarias (1462 a 1466)», *BA*, èp. I, núm. 18 (1905), esp. 561-565.

(*) Aquesta institució té per norma firmar de forma col·lectiva tota la bibliografia que genera la seva activitat.

- CORTÉS, R.: «“Murallas antiguas de Tarragona”, un manuscrito inédito de Buena-ventura Hernández Sanahuja», *Universitas Tarraconensis* (Tarragona), IV (1981-1982), 135-143.
- CORTIELLA, F.: *Una ciutat catalana a darreries de la Baixa Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona 1984.
- Diccionario Geográfico Universal*, tom IX, Barcelona 1833.
- DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, L.; VERDUCHI, P.: *El circ Romà de Tarragona, I. Les Voltes de Sant Ermenegild*, Barcelona 1988.
- FERRER, M. A.: «El programa urbanístic de Guillem Oliver, síndic personer de la ciutat de Tarragona, l'any 1819; diputat a Corts per Catalunya l'any 1820 i regidor de Tarragona el 1822-1823», *Revista Técnica de la Propiedad Urbana* (Tarragona), núm. 27 (1977), 115-122.
- FERRER, M. A.; AROLA, R.: «Necessitat d'una reforma urbana a la ciutat de Tarragona durant el trienni constitucional», *BA*, èp. IV, fascs. 133-140 (1976-1977), 271-296.
- GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: «Proyecto de fortificación de la ciudad de Tarragona en 1641», *BA*, èp. V, núm. 3 (1981), Tarragona 1985, 59-63.
- GABRIEL, R.; HERNÁNDEZ, E.: «Un plano de Tarragona de 1643», *BA*, èp. V, núm. 8-9 (1986-1987), Tarragona 1989, 245-254.
- GIBERT, A. M.: «Aplec documentat de notícies històriques. Solcina (Vilaseca)», *BA*, èp. III, núm. 6 (1922), 148-149.
- HAUSCHILD, T.: «La puerta romana de la muralla de Tarragona», *BA*, èp. IV, fascs. 121-128 (1973-1974), 23-33.
- HAUSCHILD, T.: «Excavaciones en la muralla romana de Tarragona», *BA*, èp. V, núms. 6-7 (1984-1985), Tarragona 1988, 11-38.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: «Murallas de Tarragona», *El Tarraconense* (Tarragona), núms. 341, 342, 344 i 345, de 10, 11, 13 i 14 de desembre de 1870 [reproduït al *BA*, èp. III, núm. 12 (1923), 29-32 i núm. 14 (1923), 88-92].
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.: «Puerta ciclópea de la Portella», *El Tarraconense* (Tarragona), núms. 286, 297 a 299, 306, 307, 331 a 333, del 15, 26, 27 i 28 d'octubre, 4, 5 i 30 de novembre i 1 i 2 de desembre de 1871 [reproduït al *BA*, èp. III, núms. 18 a 22 (1924), 188-190, 217-220, 227-232, 259-263 i 273-277].
- KAGAN, R. L., (editor): *Ciudades del Siglo de Oro: las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Madrid 1986.
- Llibre del Consell. *Liber Consiliorum*, amb diverses denominacions i en diferents idiomes (fins al 1799, dipositats a l'AHT).
- MADOZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico e histórico de España y sus posesiones en Ultramar*, tom XII, Madrid 1849.
- MAGRIÑÀ, A. de: *Tarragona en el siglo XIX*, Tarragona 1901.
- MEZQUIDA, L. M.: «Visión retrospectiva del Balcón del Mediterráneo», article en tres lliurances (amb títols diferents), *Revista Técnica de la Propiedad Urbana* (Tarragona), núms. 11 a 13 (1965-1966), 75-80, 69-76 i 71-78.
- MORERA, E.: *Provincia de Tarragona*, volum IV de la «Geografía General de Catalunya» dirigida per F. Carreras Candi, Barcelona (circa) 1910, esp. 119-126.
- MORERA, E.: «Nuestras murallas antiguas y modernas», article pòstum, *BA*, èp. II, núm. 22 (1919), 25-43.
- MORERA, E.: *Tarragona Cristiana*, tom IV, Tarragona 1955.
- MORERA, E.: *Tarragona Cristiana*, tom V, Tarragona 1959.

- NEGUERUELA, I.: «Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas», *Quaderns d'Història Tarraconense*, V (1985), 59-75.
- Palma de Mallorca, A. de: *Las calles antiguas de Tarragona*, text en català, volum I, Tarragona 1956.
- RECASENS, J. M.: «El colapso sufrido por la ciudad de Tarragona en la Guerra dels Segadors (1640-52)», *Revista Tècnica de la Propiedad Urbana* (Tarragona), núm. 8 (1963), 51-60.
- RECASENS, J. M.: *La Revolución y Guerra de la Independencia en la ciudad de Tarragona*, Tarragona 1965.
- RECASENS, J. M.: «Contribución al conocimiento de la generación que preparó la gran expansión de Tarragona en la segunda mitad del siglo XIX», *Revista Tècnica de la Propiedad Urbana* (Tarragona), núm. 12 (1966), 61-67.
- RIU, E.: *L'arqueologia i la Tarragona feudal*, «Fòrum», núm. 7, Tarragona 1987.
- SALVAT i BOVÉ, J.: *Tarragona antiga y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII-XIX)*, Tarragona 1961 [hi ha una reedició, facsímil, de 1981].
- SALVAT i BOVÉ, J.: «Cofradía de la Preciosa Sangre. Su fundación», *Semana Santa 1982* (Agrupació d'Associacions), Tarragona 1982, s.p.
- SÁNCHEZ REAL, J.: «La "Torra Grossa"», *Diario Español* (Tarragona), núms. 3710, 3712, 3714, 3716, 3717 i 3719, de 18, 20, 23, 25, 26 i 29 d'agost de 1948.
- SÁNCHEZ REAL, J.: «Publicaciones sobre Tarragona», *BA*, èp. IV, fascs. 55-56 (1956), 70-79.
- SÁNCHEZ REAL, J.: «Sensacionales hallazgos arqueológicos», article en quatre lliurances, *Diario Español* (Tarragona), núms. 10821, 10823 a 10825, de 9, 12 a 14 de setembre de 1973.
- SÁNCHEZ REAL, J.: *Defensa de Tarragona en 1811*, Tarragona 1982.
- SÁNCHEZ REAL, J.: *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986.
- SAQUER, J.: «Les Ruines de Sagonte et François Jaubert de Passa (1819)», *Études Roussillonaises offertes à Pierre Ponsich*, Perpinyà 1987, esp. 406-407.
- SERRA VILARÓ, J.: *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*, Tarragona 1936.
- SERRA VILARÓ, J.: «La muralla de Tarragona», *AESPA*, volum 22 (1949), 221-236 + figs.
- Taller Escola d'Arqueologia: *Un abocador del segle V dC en el Fòrum Provincial de Tàrraco*, Tarragona 1989.
- Taller Escola d'Arqueologia: «Noves dades arqueològiques sobre les muralles medievals de Tarragona», *Medievalia*, 12, Barcelona, en premsa.
- ZURITA, J.: *Anales de la Corona de Aragón*, (edició d'A. Canellas López), volum 7, Saragossa 1977.